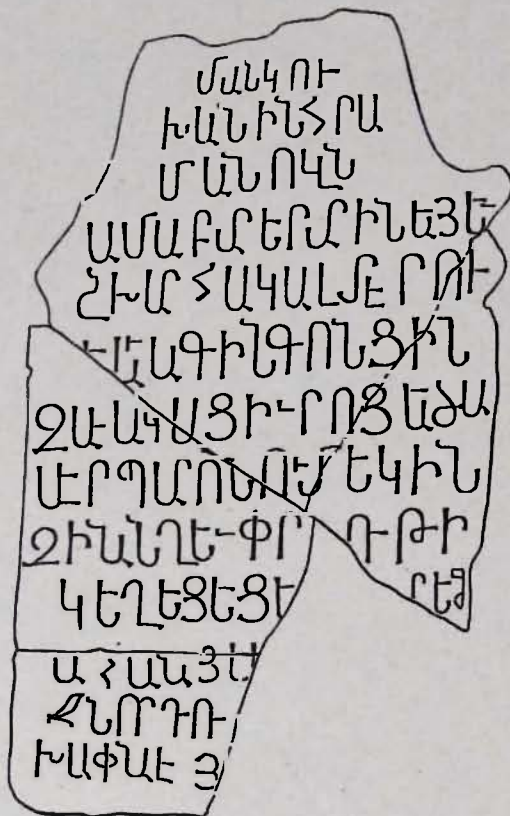

21. ԴԻԼԻՋԱՆ. Երկրագիտական թանգարանում պահվող խաչքարի թիկունքին, չորս բեկորների վրա, 13 տող.

ՄԱՆԿՈՒԻ ԽԱՆԻՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎՆԻ, ԿՂԱՄԱԻ
ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅ, ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԷ
ՐՈՒԹԵԱՆ՝ ԱԻԱԳԻՆ, ԳՈՆՑԻՆ, ՋԱԻԱ
ԿՍՑ ԻՐՈՑ, ԱԾԱՍԾԻՐ ՊԱՐՈՆ ՈՒՄԵԿԻՆԻ,
ՋԻՆԱ ԵՂԵԻ ՓՐԿՂՈՒԹԻՒՆԻՆ՝ ԵՒԿԵՂԵ
ՑԵԼԱՅ ԵՒ ԱՋԱՏԵՑՈՒ ԲՈՒՅԱՆԱՑՈՒ
ՋԱՐԷ: ԱՌԱՂՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՍՄԱՐԳՍԻ:
ՈՎ՝ ԽԱՓԱՆԷ, ՅՄԱՅ ՆՁՈՎԱԾ Է՛:

Լուսակ. 8

Գիտելիք. Այս փոքրիկ խաչքարի (70×40×15 սմ) 4 բեկորները թանգարան են բերվել Դիլի-
ջան—Կուլթիշե ճանապարհից դեպի աջ, անսառնի
մեջ ընկած Տաթա հանդամասի գյուղատեղի եկե-
ղեցու փլատակներից: Հավանաբար, եկեղեցու
փլուզման հետևանքով խաչքարը ջարդվել, մի
քանի բեկորների է բաժանվել, որոնցից պահպան-
վել են միայն չորսը: Խաչքարի երեսին քանդակ-
ված է պարզ խաչ՝ եզերված երկրաչափական
գույք զարդաքանդակներով, որոնք առանձնապես
չեն փայլում կատարման արվեստով: Դրա փոխա-
րեն խաչքարը արժեքավոր վիմագրական հուշար-
ձանի նշանակություն է ստանում շնորհիվ այն
կարևոր 13 տողանի արձանագրության, որը փորա-

գրված է նրա թիկունքի հարթված մակերեսին: Անտարակույս է, որ խաչքարը մինչև արձանա-
գրվելը, իբրև հարթված բեկոր, գրված է եղել եկեղեցու պատի մեջ՝ թիկունքով դեպի դուրս, այլ
կերպ ասած, այն շենքի համար ծառայել է իբրև երեսապատման մշակված քար և միայն հետա-
գյույում է նրա մակերեսին փորագրվել քննության առարկա բնագիրը: Թեև արձանագրությունն ան-
թվագիր է, նրա ժամանակը մի քանի տարվա ճշտությամբ որոշվում է նրանում հիշատակված
պատմական անձների ժամանակագրությամբ: Պատմագրական աղբյուրներից և վիմագրությունից
հայտնի է, որ աթաբեկ Իվանի որդի Ավագը (այլ աղբյուրներում՝ նաև Սարգիս) ամիրսպասա-
լարություն, ապա նաև աթաբեկության է հասել և ժառանգել հոր տիրությունների վրա իշխանության
իրավունքը նրա մահվանից մի քանի տարի հետո՝ 1233 թ: Նույն աղբյուրները նշում են նաև
Ավագի մահվան ստույգ ժամանակը՝ 1250 թ.: Ակներև է, որ վերծանվող բնագիրը պետք է գրված
լինի մինչև այդ թվականը: Մյուս կողմից հայտնի է նաև, որ բնագրում հիշատակված աստուածա-
մեք պարոն Ումեկը՝ Կաբինից Արևելյան Հայաստան է տեղափոխվել 1242 թ.՝ մոնղոլների կողմից
հայրենի քաղաքը գրավելուց և ավերելուց հետո: Սրանից հետևում է, որ բնագիրը փորագրված
պետք է լինի 1242—1250 թթ. ընթացքում:

Ջաքարյան Ավագի, Գոնցալի և նրանց զավակների հիշապատկությունը արձանագրության բուն
բովանդակության հետ ուղղակիորեն չի առնչվում և տվյալ իրադրության մեջ սոսկ մատնանշում
է պարոն Ումեկի բարեգործությունների ժամանակը և տեղը: Բնագրի հիմնական գործող անձը,
որի գործողությունների և հիշատակի հավերժացման է ծառայեցված սույն արձանագրությունը,
պարոն Ումեկն է, որը, հավանաբար, միջնորդություն է հարուցել Մանգու խանի առջև և սրա հը-
րամանով շրջակայքի եկեղեցիները և քահանաներին աղատել մոնղոլական հարկատվությունից (զի
նա եղել փրկութիւն եկեղեցեց եւ ազատեց քահանայս ի չարե...)

Արդ, ո՞վ է պարոն Ումեկը և ինչո՞ւ է նրա անունը հիշատակված այսպեղի:

Ավագ ձարի որդի Ումեկի և նրա հետնորդների տոհմագրությունն ու գործունեությունը տվե-

լի քան մեկ դարի ընթացքում (1242—1345) բավականաչափ լուսաբանված է պատմագրութիւն մեջ, և այստեղ դրան անդրադառնալու հարկ չկաւ Ն. Գետիկի վաճառքի Աստվածածին եկեղեցու 1283թ. արձանագրութիւնից գիտենք, որ մեծատուն Ումեկը 40 հազար կարմիր դուկատով գնել է վաճառք՝ հավանաբար բոլոր այն սահմաններով, որոնք հաստատվել էին ղեռնա Ջաքարե և Իվանե իշխանների կողմից (եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահմանը ջրադարձիւք՝ լեռնէ ի լեռն...):

Մեր նորահայտ արձանագրութեան վերծանութեան տեսակետից հետաքրքրութիւն ներկայացնող խնդիրն է ոչ միայն Ն. Գետիկի վաճառքի հետգնված հողատարածութիւնների սահմանների հարցը, այլև այն պարագան, թե երբ է կատարվել ուղղ գործարքը, և ումից է Ումեկը գանձագին աւրել զԳետիկ: Նոր Գետիկի վաճառքի մասին միակ աղբյուրը՝ Ումեկի որդի կրտսեր Ճարի վերոհիշյալ արձանագրութիւնը չի տալիս այս հարցերի պատասխանը, այստեղ հարեանցի նշված է. իմ հայրն Ումեկ գնեալ էր զԳետիկ ի խՈ՛ կարմիր դուկատի...: Ժամանակի պատմիչները լուծում են այս մասին. նույնիսկ Կիրակոս Գանձակեցին, որ ապրել, սովորել է Ն. Գետիկում և իր Պատմութեան մեջ հատուկ դաւաններ նվիրել վաճառքի աղբյուրների անցումը, ոչինչ չի հիշում այդ մասին: Նորագույն հետազոտողներից հարցի գիտակ Գ. Հովսեփյանը ենթադրաբար նշում է, որ Ումեկի գնումը կատարված պետք է լինի 1242—1250 թթ. ընթացքում: Մեր նորահայտ արձանագրութիւնը, որ անվիճելիորեն փորագրված պետք է լինի Ումեկի կողմից Ն. Գետիկը և շրջակայքը (այդ թվում նաև Տաթև գյուղատեղի եկեղեցին, որտեղ գտնվել է արձանագրված խաչքարը) գանձագին անելուց հետո, գալիս է մեկ անգամ ընդամիշտ լուծելու աղբյուրը և հաստատելու բազմապատակ բանասեր Գ. Հովսեփյանի կռահումն այն մասին, որ Ն. Գետիկի առուծախը տեղի է ունեցել Ումեկի և Ջաքարյան Ավագի միջև 1242—1250 թթ., այսինքն վաճառական Ումեկի Արեւելյան Հայաստան տեղափոխվելուց հետո (1242) և մինչև Ավագի մահը (1250): Բանի որ արձանագրված խաչքարի բեկորները հայտնաբերվել են Գոշավանքից ոչ հեռու գտնվող գյուղատեղից, ուստի զժվար չէ համոզվել, որ աղբյուրը գյուղատեղի ևս իր երեքմիսի սահմաններով Ն. Գետիկի վաճառքատեղի կալվածքների մեջ է եղել XIII դարի սկզբներին և հավանաբար այն ևս գանձագին է արվել Ումեկի կողմից: Այլապես պարոն Ումեկի հիշատակութիւնը քննվող արձանագրութեան մեջ կմնար միանգամայն անհասկանալի:

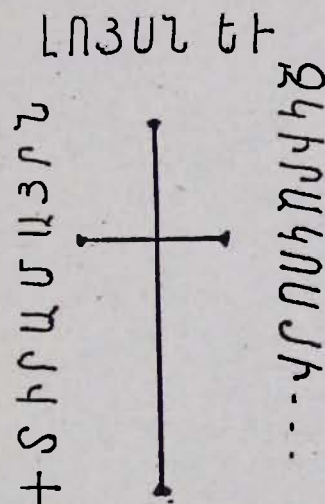
Արձանագրութիւնը հետաքրքիր է իր հնագրական հատկութիւններով: Տառաձևերը մեծ մասամբ կանոնավոր բոլորաձև երկաթագիր են, փոքր-ինչ ձգված ու նեղացված: Ա—ի ստեղծները մեծ մասամբ անհավասար են փորագրված, ըստ աղմ՝ ձախ ստեղծը կարճ է բոլոր այն դեպքերում, երբ նախորդ գիրը ունի իջնող գծիկ, մնացած դեպքերում աջ ստեղծը ավելի կարճ է ձախից: Աւագին, ւծաւեր, ւյ բառերում ա—ի աջ ստեղծը կարճեցված է շարունակութեան վրա, աղատված տեղում և գիրը կամ հապավման գծիկը տեղավորելու համար. և գիրը ամենուրեք անհամաձայն է բնագրի տառատեսակներին՝ կարճ է ու շղաղիւր:

Նորահայտ արձանագրի լեզուն աղբյուրի դարերի գրական հայերենն է, գրաբարը, սակայն չի փախուց դասական ձևերով և զգալի չափով մոտեցած է խոսակցական լեզվի իրողութիւններին: Նկատելի են այս շեղումները՝ Մանկու խանգի հրամանով, փոխ. հրամանաւ Մանկու խանգին, եկեղեցեց, ազատեց (<եկեղեցեաց, ազատեաց), Գոնցին (<Գոնցային), որ խափանէ (<որ խափանիցէ):

22. ԴԻԼԻՋԱՆ. Երկրագիտական թանգարանում ցուցադրվող փոքրիկ խաչքարի երեսին, խաչի երեք կողմերին, 1 տող.

ՏԻՐԱՄԱՅՐՆ ԼՈՅՍՆ ԵՒ ԶԿԻՐԱԿՈՍ ՅԻՇԵՑԻՔԻ:

Գիտելիք. Բաց վարդագույն տուֆից փոքրիկ խաչքարը (60 × 35 × 10 սմ) նույնպես թանգարան է բերվել Տաթև հանգամանի եկեղեցու ավերակներից, սակայն սա չի ազդեցվել պատի մեջ, այլ կանգնած է եղել պատվանդանի վրա: Լոյս, ըստ Հր. Աճառյանի ար. անձնանուն է՝ վկայված XIII—XIV դարերի վիմագրութեան մեջ և ձեռագրերի հիշատակարաններում: Քննվող տապանագրում այն իգ. անուն է՝ տիրամայրն Լոյսն:

1 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, 1944, էջ 435—436: